

VILHELM THOMSEN'İN ÇALIŞMALARI VE KIRGIZİSTAN'DA BULUNAN GÖKTÜRK YAZITLARI

Çetin Cumaguloviç CUMAGULOV

Sayın meslektaşlarım ve değerli dinleyiciler,

Bildirime başlamadan önce, Göktürk yazıtlarının okunuşunun 100. yıldönümü dolayısıyla uluslararası bir toplantı düzenleyen Türk Dil Kurumu'na ve Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi ile Türk bilim adamlarına tüm Kırgızistan bilim adamları adına teşekkürlerimi sunuyorum.

Göktürk yazıtlarının okunmasının gerçekten tarih ve kültür yönünden çok büyük değeri hâizdir; çünkü eski Türklerin zamanımızdan tam bin iki yüz yıl önce Orta Asya bozkırlarında, taşlar üzerine yazdıkları vasiyet yazıları, Türk dilini konuşan halkların değil; tüm dünyaya ait ruhanî kültür mirasındırlar. Biz bugün gerçekten çok önemli bir olay dolayısıyla toplanmış bulunmaktayız. Bu toplantımızın sebebi, Türk diline çalışmalarıyla büyük hizmet etmiş, Göktürk yazısının sırlı harflerine anahtar bulan ve Göktürk yazıtlarını okumayı başaran, Kopenhag Üniversitesi'nde profesörlük yapmış, Fin-İskandinav dilleri uzmanı olan ve Slav, Macar, Arap, Fars dilleri ile doğu dillerinden Türk, Japon, Çin dillerini çok iyi bilen Vilhelm Thomsen'i, Göktürk yazıtlarını bulan N. M. Yandrintsev'i ve Göktürk yazıtlarını okumayı başaran, Sankt Peterburg'da akademi üyesi seçilen Wilhelm Radloff'u anmaktır.

Eğer, Göktürk yazıtlarından, Bilge Kağan âbidesinin batı cephesinde bulunan Çince kitâbe olmasaydı, Göktürk yazısının çözümü zor olacaktı. Belki de hiç çözülemeyecekti. V. Thomsen'in ve W. Radloff'un adları, Göktürk yazısını çözümedeki çalışmalarından ve başarılarından dolayı Türk dili tarihine altın harflerle geçmiştir ve ebediyete kadar kalacaktır.

V. Thomsen önce, Göktürk yazısının Çin yazısı gibi sağdan sola doğru yazıldığını, yazıtlardaki iki noktaların kelimeleri birbirinden ayırmak için

kullanıldığını ve Göktürk alfabesinin otuz sekiz harftenmeydana geldiğini keşfetti. Keşfettiği bu bilgilerden ve yazıtlarda çokça kullanıldığını gördüğü *tenğri*, *Türk*, *Kül Tigin* ve *Bilge Kağan* kelimelerinden faydalanarak Orhun yazısını çözmeyi başardı.

Tabii ki benim bütün bu anlattıklarımı sizler biliyorsunuz. Bunları uzun uzun tekrar anlatmaya gerek yok.

Orhun âbideleri hakkında geçen yüzyıl içinde birçok araştırmalar yapılmıştır ve hâlâ yapılmaktadır. Bu âbideler hakkında ileride daima çok söz söyleneceğine inanmaktayım; çünkü her yeni nesil, bu âbidelerde daha yeni şeyler bulmaktadır ve bulacaktır.

Kırgızistan'daki yazıtları tercüme edip, dil yönünden inceleyerek edindiğimiz bilgilerden Kırgızistan'ın tarihi ve Kırgız dili üzerindeki araştırmalarda yararlanmaktayız. Kırgızistan'da bu konuda büyük dil araştırmaları yapılmıştır. Bunlar arasında ilk sırada I. A. Batmanov'un çalışmalarını anmamız gerekir. Bu çalışmalar şunlardır: "Eski Türk Yazıtlarından Yenisey Yazıtlarının Dili" (1959), "Eski ve Yeni Yenisey" (Komisyon) (1962), "Güney Sibiryaya ve Orta Asya Türk Dillerinin Teşekkül Kaynakları" (1966), "Eski Türk Abidelerinden Talas Abideleri" (1971), "Eski Türk Lehçeleri ve Çağdaş Dil Oluşları" (1971).

Orhun ve Yenisey yazıtları Kırgız diline tercüme edildi. Bunu da I. A. Batmanov'un öğrencileri gerçekleştirdi. Orhun yazıtlarını, Kırgız ozanları da öğrenip şiir hâlinde öğrencilere sundular. Eski Türk yazıtları hakkında yapılan çalışmaların çoğu Rus diliyle yazılmıştır. Eski Türk yazıtları, Sovyetler Birliği'ndeki Türk halklarının dilleri ile karşılaştırılarak incelenmiş; ne yazık ki Türkiye Türkçesi ile karşılaştırılmamıştır. Tabii ki bu doğru değildir. Bunun sebebi de birbirimizden uzak kalmış olmamız ve Orta Asya'daki Türk bilim adamları ile Türkiye'deki Türk bilim adamlarının birbirlerinin çalışmalarından haberdâr olamamalarıdır. Türkiye'de Orhun ve Yenisey yazıtları üzerinde çok büyük çalışmalar yapılmıştır ve bu yazıtların dili üniversitelerde ders olarak okutulmaktadır. Muharrem Ergin'in "Orhun Abideleri", Talat Tekin'in "Orhun Yazıtları" gibi eserlerden ve Osman Sertkaya'nın, Ahmet Bican Ercilasun'un, Hasan Eren'in vb. çalışmalarından Kırgız dil bilginleri haberdar değillerdir.

Bugünden itibaren bu böyle devam etmemelidir. Artık şartlar değişti; tüm Türk boyları bağımsız oldular. Birbirimizin çalışmalarından haberdar olup yararlanmalıyız ve birbirimizi daha yakından tanımalıyız. Çeşitli sebeplerden dolayı, bizler Türk boyları olarak yüzyıllar boyunca birbirimizden uzak kaldık. Bundan dolayı birbirimizle ilişkiler kuramadığımızdan dillerimiz ve kültürlerimiz birbirinden çok uzaklaştı.

Göktürk yazıtlarının bulunması dolayısıyla Kırgızistan toprakları özel bir öneme sahiptir. Bildiğiniz gibi Kırgızlar, Orta Asya'da yaşayan çok eski halklardan biridir. Bundan dolayı çok eski Türk yazılarını Kırgızların kullandığı fikri ortaya çıkmaktadır. Eski Türk yazılarının tüm Türklere değil; sadece Kırgızlara ait olduğu fikrini savunanlar vardır.

Bu yazıtların Kırgızistan topraklarında bulunması ve bu yazıtlarda "Kırgız" isminin geçmesi bu fikri ferçek gösterir gibidir. Kırgızistan'ın Talas bölgesinde çok eskiden günümüze kadar kalmış birçok yazıt bulunmaktadır. Talas bölgesinde bugüne kadar yirmiden fazla eski Türk yazıtları bulunmuştur. Talas bölgesinde Soğd, eski Uygur, Nasranî, Arap ve Tibet harfli yazıtlar da bulunmaktadır.

Kırgızistan, eski zamanlardan kalmış yazıtlar yönünden çok zengin ve ilginç bir yerdir. Kırgızistan'da bulunan yazıtlar eski SSCB bilim adamları tarafından tüm dünyanın bilgisine sunulmuştur. Bu yazıtlar hakkında birçok kitap da yayımlanmıştır. Bu kitaplara örnek olarak, üç cilt hâlinde yayımlanan *Kırgızistan Yazıtları* adlı kitap zikredilebilir. Türk bilim adamlarının bu kitaptan haberdâr olduğuna inanıyorum. Yakında bu kitabın dördüncü cildi de yayımlanacak. Dört ciltten oluşan *Kırgızistan Yazıtları* adlı kitabın Türkçe'ye tercüme edilerek Türk dilinde yayımlanmasının iyi olacağını düşünüyorum. Bu düşünceye bana Türkiye'nin Bişkek büyükelçisi Sayın Metin Göker Bey verdiler. Bu düşüncemi gerçekleştirmemde Türk meslektaşlarımın benden yardımlarını esirgemeyeceklerine inanıyorum. Bizim, ortak araştırmalar hazırlayıp kitap yayımlama ve diğer işleri yapmada ortak olarak beraberce çalışmamızın iyi olacağı düşüncesini taşımaktayım. Bu konuda buradaki Türk bilim adamlarıyla görüşüp anlaşabileceğimize inanmaktayım.

V. Thomsen'in Göktürk yazıtlarını okuma ile bütün Türk kültür ve tarihini araştırma yolundaki çalışmalarının Türk dili biliminin bugünkü gelişmesinde ve Kırgızistan'daki eski Türk yazıtlarının okunmasında büyük bir öneme sahip olduğunu söyleyebiliriz. Talas'ta bulunan yazıtlar tümüyle Thomsen ve Radloff'un çalışmalarından faydalanılarak çözülmüştür. V. Thomsen Talas'ta bulunan yazıtlar üzerinde çok çalışmıştır; ama aradan kırk yıllık bir zaman geçmesine rağmen biz onun bu çalışmalarından haberdar değildik. Yalnız şimdi haberdarız ve biliyoruz. 1927 yılında ölen V. Thomsen, hayatının son yıllarında, sağlığının kötü olmasından dolayı doktorların günde ancak bir saat çalışmasına izin vermelerine rağmen 1896 yılında Talas'ta bulunan dört yazıtın kopyasını çıkarıp onları okumaya çalıştı. Onun bu çalışmalarını biz, 1967 yılında Macar türkoloğu Prof. Dr. Németh'in çıkardığı bir dergiden¹ öğrendik. V. Thomsen'in yazıtlardan

¹ *Acta Linguistica Acedemiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus 22 (3-4), pp. 245-250 (1972).

çıkardığı kopyanın yağmur, kar ve soğuk gibi kötü şartlara rağmen yine de yarından fazlası tamdır. Bu yazıtlar üzerinde son yıllarda daha birçok bilim adamı da araştırmalar yapmışlardır. Bütün bu çalışmalarını tekrar gözden geçirip yayımlamamızın gerekli olduğu fikrini taşıyorum. Bu işi de Türk bilim adamlarıyla birlikte yapmamızın iyi olacağını düşünüyorum. Biz, Türk bilim adamlarıyla çalışmaya her zaman hazırız.

Ben bugün bildirimde, eski yazıtlar üzerinde Kırgızistan'da ne gibi çalışmalar yapıldığını, ileride ne gibi çalışmalar yapılabileceği ve ne tür çalışmaların daha yararlı olacağı hakkında bilgi vermek istiyorum. Bununla birlikte ben, Türk ve yabancı bilim adamlarının bu konu hakkındaki düşüncelerini öğrenmek istiyorum. Yeni araştırmaları birlikte yapmamızın yararlı olacağına inanıyorum.

Kırgızistan'daki eski yazıtların bulunması çok büyük tarihî bir olaydır. 17. yüzyılın sonlarında, coğrafyacı, haritacı, tarihçi olan Semen Ul'yanoviç Remezov (1642-1720) "bütün Sibiry'a'nın şehirlerini, topraklarını, bozkırlarını ve sarp yerlerini" gösterir haritasında, Talas nehrinin baş tarafına "Orhun-taş" ve "yazın kar var" diye not düşmüş ve başka bir şey yazmamıştır. Onun bu çalışmasını yaparken kimlerden ve hangi eserlerden yararlandığını bilemiyoruz. Kim bilir, belki de o bizzat bizim yurdumuzda bulunmuştur. Sonraları, Ayır-Tam-Oy'da Talas nehrinin sol kıyısında eski Türk yazılarının yer aldığı taş bulundu ve tam iki yüz yıl sonra Remezov'un doğru söylediği ortaya çıktı. Bu taşın bulunması bir başlangıçtı. Orta Asya'nın uzak bir yerinde yine böyle yazıtların bulunduğunu kimse bilmiyordu. Ta ki 1896'da, bir öğretmen olan M. M. Gastev ile tabiatsever, araştırmacı, bölge başkanı V. A. Kallaur gezerken hiç bilmedikleri yazılar bulunan bir taşta rast gelmelerine kadar. Gastev ve Kallaur, rast geldikleri bu taşın üzerinde dört yarım satırdan oluşan eski Türk yazılarını gördüler. Böylece Talas bölgesinde bulunan ilk yazıt, bilim âleminin hizmetine sunulmuş oldu. Söz ettiğimiz taş, şu anda Sankt-Peterburg'da Ermitaj'da bulunmaktadır. Bu taş bulunduktan sonra bu bölge bilim adamlarının ilgisini çekti. Rus bilim adamları, Türkistan'daki eski Türklerin yazılarının bulunduğu bu taşların bulunmasının bilim yönünden çok önemli olduğunu ifade eden yazılar yazdılar. P. M. Melioranskiy (1868-1906), bu taştaki yazıtların kopyasını çıkararak bu yazıtın alfabetinin 17 harften oluştuğunu açıkladı. Bu yazıttaki yazıları inceleyen Radloff yazdığı bir makalesinde: "Bu yazıttaki yazılar çok ilgi çekicidir; çünkü Türk dilinde yazılan bu yazılar, o dönemde kullanılan eski Türk alfabetinin Orta Asya'nın kabilelerince bilinip kullanıldığını göstermektedir. Türkistan çok eski bir yerleşim merkezidir. Türkistan'da bu yazıt gibi daha birçok yazıtın bulunduğu şüphesizdir. Bu bölgelerde bulunan diğer yazıtları arayıp bulmak ve korumak için Türkistan'da yaşayan herkesin dikkatini çekmeliyiz".

bir yazıtı bulduğu için kendisine tebrikler yağan V. A. Kallaur, yeni yazıtlar bulmak için büyük çaba sarfederek araştırmalarına devam etti.

1898 yılı Ocak ayında, ilk bulunan yazıtın yakınlarında ona benzeyen yeni bir yazıtın bulunduğu bildirildi. Baharda, araştırma için Fin-Ugor Derneği'nin arkeoloji grubunun oraya gideceğini öğrenen V. A. Kallaur, acele ederek onlardan bir gün önce 5 Mayıs'ta oraya ulaştı. Bu taş, ilk bulunan taşın batı tarafında, ilk taşa 500 metre uzaklıkta bulunuyordu. Bu yazıt, "Talas'ın ikinci yazıtı" diye adlandırıldı. Bu taş, ilk bulunan taşa göre biraz daha büyüktü ve üzerinde daha fazla yazı vardı. Doğu dilleri araştırmacısı P. M. Melioranskiy bu taşta yazılı olan yazılar üzerinde bir makale yazdı. Bu taş, bu yerde doksan yıldan fazla bir zaman bulunduğundan taşın üst kısmındaki yazılar silinmiştir. Bu taş, 1961 yılında Bişkek Müzesi'ne götürüldü.

Taş üzerindeki yazı sekiz satırdan oluşmaktadır. Yazının bazı yerleri çeşitli sebeplerden dolayı silinmiştir. Taşta şunlar yazmaktadır:

1. *Otuz oğlan (a) sagdıçları piçin il iki igirmi*
2. *Er atım Kara Çor(a) yağıtı karşı yazmaz*
3. *Altıuyalı giysar kisa siñgil inusay(?) mış*
4. *Kara Çor(a) atım kula, kara yazmaz(a)*
5. *Kara Çor(a) siza siñgil özga uyalarına adrılmış(a)*
6. *Atası atı Tugan, oğlu atı Kara Çor*
7. *Er oğlu atı Sugpaş ...*
8. *Oguz atı(a) ...*

Türkçeye tercümesi:

1. Otuz oğlan erlerim, on ikinci maymun yılı
2. Benim er adım Kara Çor, düşmanı ona karşı çıkamaz
3. Altı kardeş (bir annem) Gıysar? Küçük kız kardeşim Ingusay (?)...
4. Kara Çor. Benim atım kula, yürürken yanılmaz...
5. Kara Çor sizden, kız kardeşlerimden, başka kardeşlerimden ayrıldım.

6. Onun baba adı Tugan, oğul adı Kara Çoro

7. Oğlunun bahadır adı Sugpaş...

8. Oguz adı...

Bu âbide satır sayısı itibariyle bugüne kadar bulunan en büyük âbidedir.

Bu âbidelerin bulunduğu yıllarda ve son yıllarda bilim adamlarının büyük araştırma ve çabaları sonunda üzerinde yazılar olan birçok taş, kaya ve eşyalar da bulundu. Şimdiye kadar Kırgızistan'da eski Türklere ait yirmiden fazla âbide bulunmuştur.

Bulunan bu eski âbideler, Türk dili araştırmacıları yanında, Türklerin tarihini ve tarihî yazıtlarını araştıran bilim adamlarının da ilgisini çekmektedir. Eski Türklerin bu yazıtları, bugünkü Türklerin atalarının eski yazı dilini göstermektedir. Onun için bu yazıtlar, bugünkü Türk lehçelerinin tarihi için de büyük önem arzeder. Bu yazıtlar, eski Türklerin yazı dillerinin çok yüksek bir seviyede olduğunu göstergesidir.

Kırgızistan'da, 12. ve 14. yüzyıllara ait Nasranî-Hristiyan yazıtları da bulunur. Bu yazıtların ilk bulunanından bu zamana tam yüzyıl geçti. Bugüne kadar bulunan bu yazıtların sayısı yedi yüzün üzerindedir. Bu yazıtlar, bugün çeşitli şehirlerdeki müzelerde bulunmaktadır. Bu âbidelerin varlığı, 10. ve 14. yüzyıllarda Kırgızların ve diğer Orta Asya Türklerinin Nasranîlerle ilişkilerinin olduğunu gösterir. Ben, Kırgızistan'dan böyle taşlardan birkaçını Ankara'ya yanımda getirdim. Bu taşları, Türk Dil Kurumu'na armağan olarak vermek istiyorum.

Böyle taşların birinde şöyle yazmaktadır:

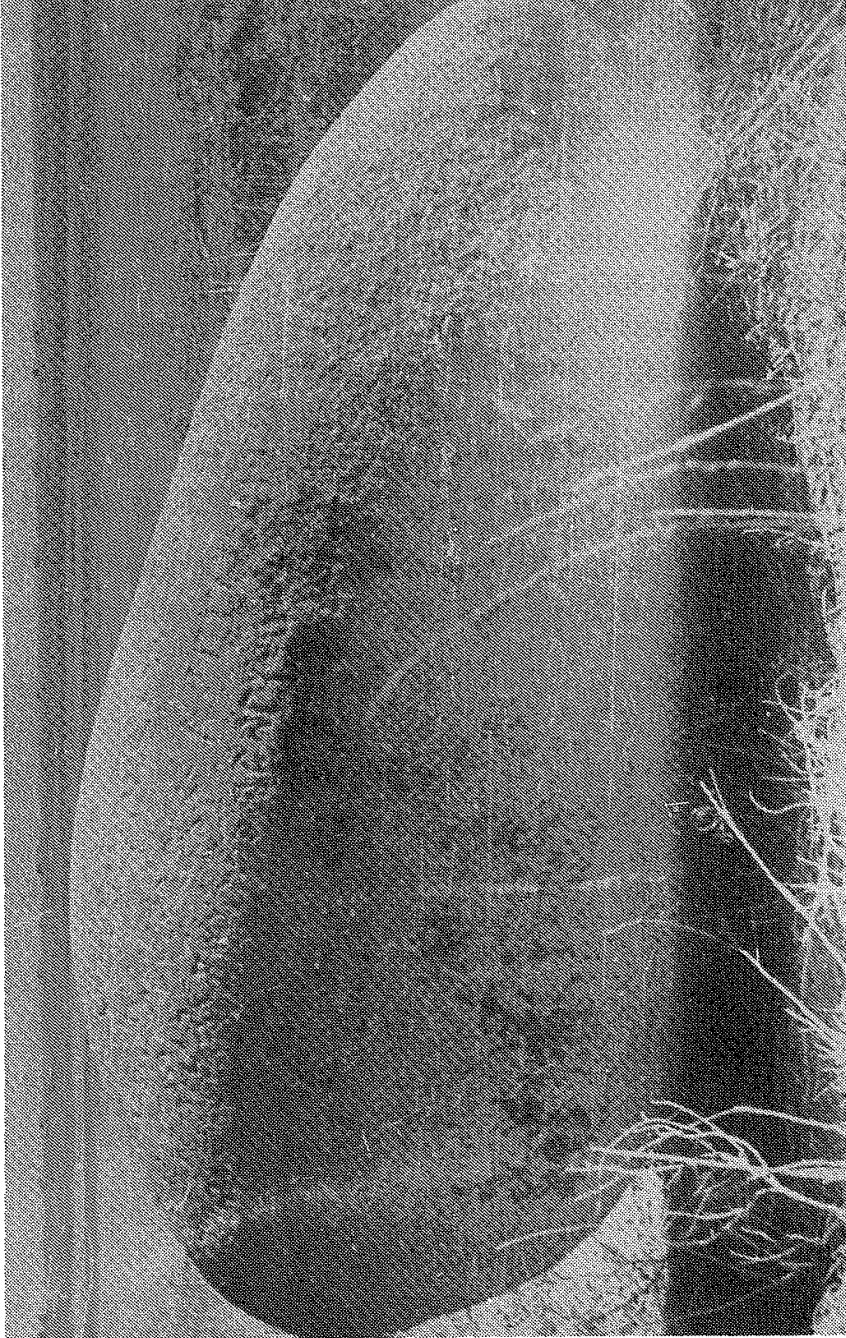
1. Aleksandros
2. Kan sakışı miñg
3. Altı yuiz yigirmi
4. Sakiz erdi
5. Türkçe yıl yont
6. erdi
7. Pu kabra
8. İltaş kaşaniñg turur
9. yat polzun

Kırgızistan'da bunlardan başka Arapça ve Tibetçe (Sanskritçe) yazılar bulunan taşlar da bulunmaktadır. Kırgızistan'daki âbidelerde görülen millet, din ve dil çeşitliliği, Kırgız topraklarının birçok tarihî olay yönünden zenginliğini göstermektedir. Bu dönemde iyi olaylar yanında kötü olayları da yaşayan Kırgız halkı, örf, âdetlerini ve dilini korumasını bilmiş, kültürünü geliştirmiştir. Bu söylediklerime en büyük delil; Kırgızların "Manas Destanı"dır.

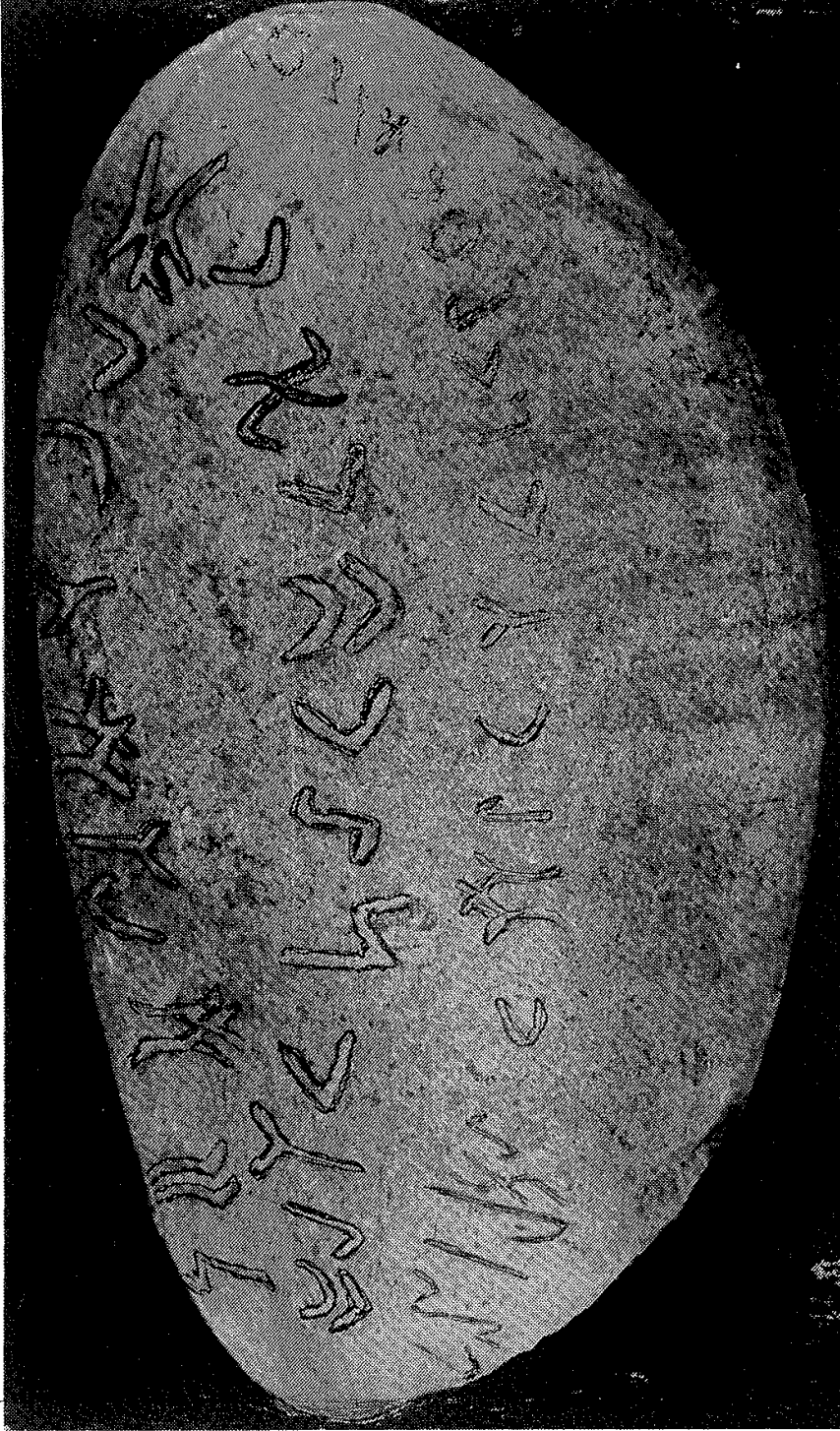
Konuşmanın sonunda, Kırgızistan'da diğer Türk kültür eserlerinin araştırılması yönünde ne gibi çalışmalar yapıldı? Sorusuna birkaç cümleyle cevap vermek istiyorum. Birinci olarak Kırgızistan'da Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* adlı eseri Kırgızca'ya tercüm edildi. Bu büyük çalışma, Radloff'un, Türk bilim adamı Reşit Rahmeti Arat'ın ve Özbek türkoloğu K. Karimov'un ayrı ayrı yaptıkları *Kutadgu Bilig* okumalarıyla karşılaştırıldı. Amacımız, okumalardaki değişik özellikleri, kelime hazinesini ve beyitlerdeki yer değişikliklerini gösterebilmektedir. Yaptığımız bu büyük çalışma, altmış beş forma olarak yayıma hazırdır; yalnız, malî imkânsızlıklarımızdan dolayı yayımlamamız zor olmaktadır. İkinci olarak uzun çalışmalardan sonra *Kutadgu Bilig'in Dil Özellikleri* adlı bir kitap yazıldı ve yayımlandı. Üçüncü olarak ise şimdi türkoloji tarihi konusunda bir eser yazmaya çalışılmaktadır. Bunlar, yapılan çalışmalardan sadece üç tanesidir.

Bütün bu çalışmaların yanında Kırgız dil bilginleri daha birçok çalışmalar yapmaktadırlar. Bunların hepsini saymak çok vaktimizi alır.

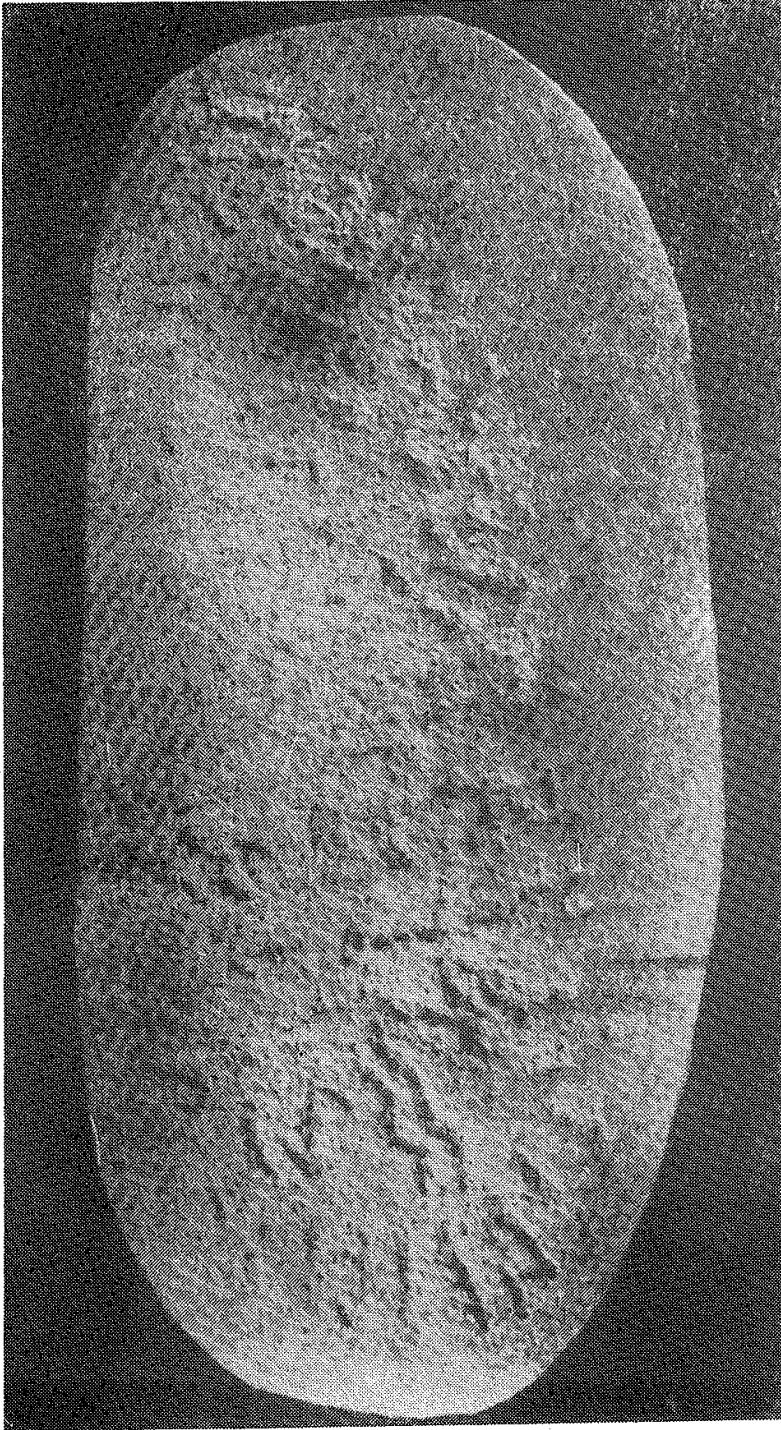
Konuşmamı bitirmeden önce, hepinize özellikle Türk Dili Kurumu ile Marmara Üniversitesi Türkiyât Araştırma ve Uygulama Merkezi mensuplarına sağlık, esenlik ve başarılar diler, beni dinlediğiniz için hepinize teşekkür ederim.

1. Talas'ta bulunan taş

2. Talas'ta bulunan taş

3. Talas'ta bulunan taş

4. Talas'ta bulunan taş

Handwritten text in Cyrillic script, oriented vertically. The text is written in black ink on a light background. The characters are somewhat stylized and difficult to decipher precisely, but appear to be a mix of letters and symbols, possibly representing a name or a specific phrase. The text is arranged in several lines, with some characters appearing to be part of a larger, more complex structure.

5. Talas'ta bulunan taş

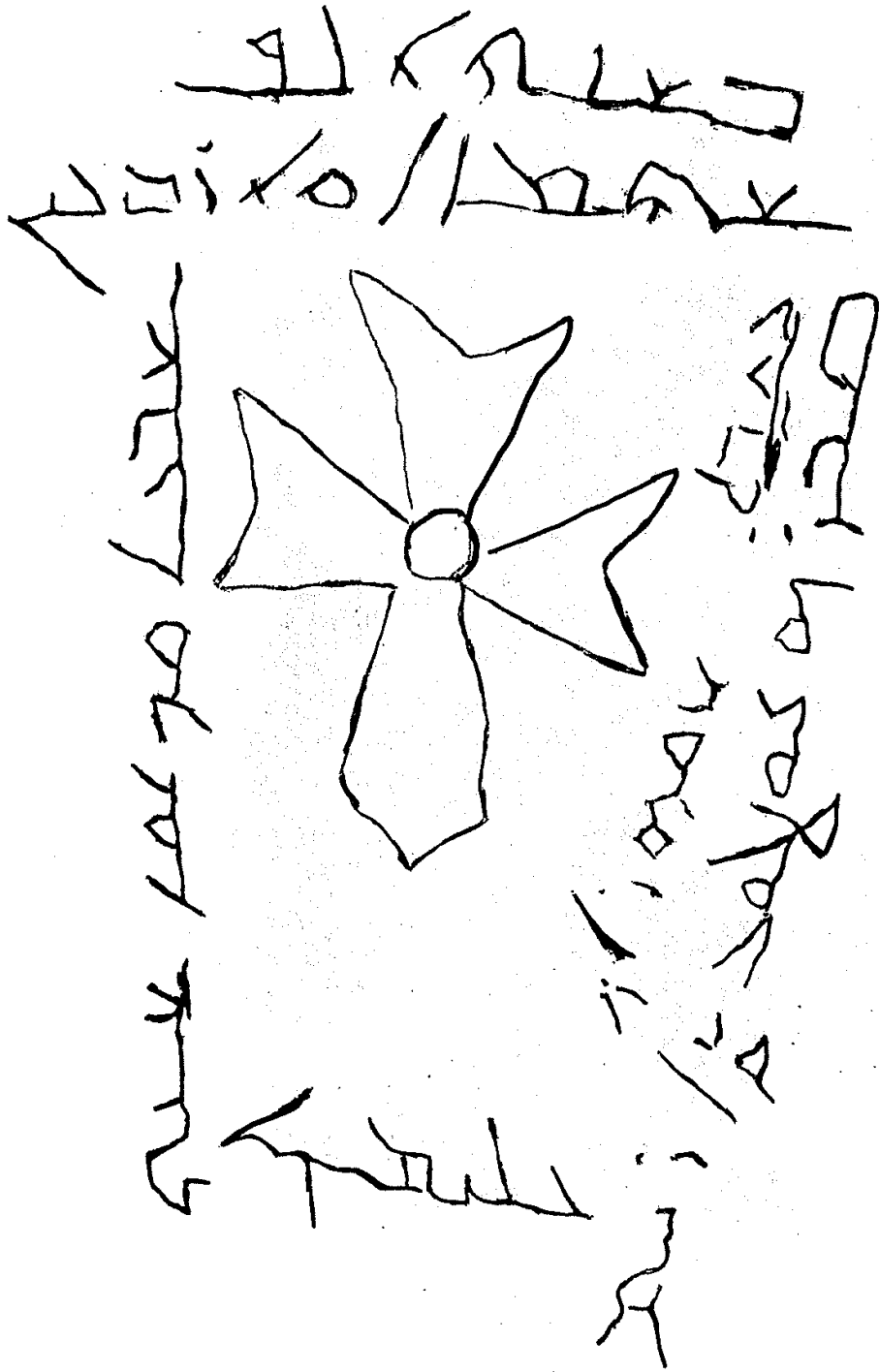
6. Talas'ta bulunan taş

7. Talas'ta bulunan heykel başı (*baş bediz*)
Çene kısmında yazılar var.

8. Talas'ta bulunan Süryani taşlarından

9. Talas'ta bulunan Süryani taşlarından